

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU: №3 «AZƏRBAYCAN III-VII ƏSRLƏRDƏ. FEODAL
MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASI»**

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

BAKİ 2013

MÖVZU № 3: «AZƏRBAYCAN III-VII ƏSRLƏRDƏ. FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASI»

PLAN

GİRİŞ

- 1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi. Alban feodal dövləti.**
- 2. Azərbaycan Sasanilərin hakimiyyəti dövründə. Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aquen kilsə məclisi.**
- 3. Azərbaycanda sosial hərəkətlər. Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət.**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. II cild. səh. 34-166
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, 2007
6. Göyüşov R. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq. Bakı, 1987
7. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2005. səh. 16-44
8. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1987
9. Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – eramızın VII əsrləri). Bakı, 1992
10. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006

GİRİŞ

III-VII əsrlər quldarlıq quruluşunun böhranı ilə əlaqədar bütün Aralıq dənizi sahilli və Ön Asiya ölkələrində daha mütərəqqi ictimai-iqtisadi formasiyanın - feodalizmin rüşeymlərinin yarandığı bir dövr idi. Həmin ölkələr üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan bu proseslər tarixi Azərbaycanın vilayətlərini də əhatə etmiş, lakin quldarlıq quruluşu ənənələrinin kök saldığı cəmiyyətlərə nisbətən burada feodal istehsal münasibətləri, əvvəla, daha erkən formalaşa bilmiş, ikincisi isə daha intensiv olmuşdur.

Azərbaycanın siyasi tarixində orta çağın başlanğıcı Şimalda Dərbənddən cənubda Zəncanadək, Şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarınadək geniş bir ərazini əhatə edən tarixi torpaqlarımızın III əsrin II yarısında Cənubi Qafqazın digər vilayətləri ilə birlikdə Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə əlamətdardır. Sasani işğalı nəticəsində hələ e. I əsrinin əvvəllərindən bu ərazinin cənubunda - Atropatenada hakimiyyət başında olan Parfiya arşakilərinin kiçik sülaləsi aradan götürülür; pəhləvi mənbələrində Adurbadaqan adlandırılan bu yer yeni imperiyanın artıq heç bir dövlət statusu qalmayan adi vilayətinə çevrilir. Tarixi Azərbaycan ərazisinin Şimal torpaqlarını özündə birləşdirən Albaniya isə sasanilərin vassal asılılığına düşsə də, özünün hələ e. I əsrindən hakimiyyətə gələn mənşəcə parfiyalı arşakilər sülaləsindən olan hökmdarlarını qoruyub saxlaya bildi.

Erkən feodalizm dövründə tarixi Azərbaycan ərazisində mülkiyyətin dövlət (hökmdarın şəxsində) forması onunla yanaşı mövcud olan xüsusi feodal mülkiyyəti formasına nisbətən üstünlük təşkil edirdi.

Sual 1. Azərbaycanca feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi. Alban feodal dövləti.

III əsrdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafının yeni bir mərhələsinə daxil oldu. Albaniya və Atropatenada ölkənin başlıca sərvətini təşkil edən torpaqla bağlı münasibətlərin aparıcı yer tutması bu dövrün əsas əlamətini təşkil edir. Torpağın sahibi və mülkiyyətçisi olan hakim zümrə (feodal) cəmiyyətin əsas qüvvəsini təşkil edirdi. Var-dövlət, sərvətlə yanaşı, dövlətin idarə edilməsi, siyasət də onun əlində idi. Bu zümrə geniş hüquq və imtiyazlardan istifadə edirdi. Cəmiyyətdə nə varsa-ideologiya, din, mədəniyyət-hər şey onun mənafeyinə xidmət edirdi. Dövləti idarə edən hökmdar ən böyük torpaq sahibi (feodal) sayılırdı. Belə cəmiyyətin maddi nemətlərinin yaradıcısı isə kəndlilər və sənətkarlar idi.

Azərbaycanın Araz çayından şimalındakı torpaqlarında yerləşən və e.ə. II əsrdən Aran nəsindən olan yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunan Albaniyada I əsrin ortalarından Arşakilər sülaləsi möhkəmlənmişdi. Bu sülalənin hakimiyyəti 510-cu ilə qədər davam etmişdir. Arşaki hökmdarları böyük torpaq sahələrinə malik idilər. III-V əsrlərdə Albaniyada dövlət torpaq sahibliyi forması üstünlük təşkil edirdi. Dövlət və onu idarə edənlər etibarlı sosial dayaq yaratmaq üçün hakim zümrənin nümayəndələrinə və qulluq adamlarına xidmətə görə torpaq sahələri bağışlayırdılar. Nəticədə xüsusi torpaq sahibliyinin çəkisi getdikcə artırdı. Albaniyada IV-V əsrlərdə torpaq sahələrinin vassallara (azatlar və nahararlar) paylanması nəticəsində dövlət torpaq fondu tədricən azalır və onun böyük hissəsi feodal ailələrinin (patronimiya-ağa, sahibkar) əlində cəmləşirdi. Feodallaşmanın dərinləşməsi ilə hakim zümrə bir neçə kateqoriyaya bölünürdü. Bunlardan ən böyükləri ayrı-ayrı vilayətlərdə hakimlik edirdilər. IV-VII əsrlərdə Albaniyada bir sıra siyasi-inzibati vahidlər-nahararlıqlar (senyoriya) meydana çıxmışdı. Həmin inzibati vahidin (vilayətin) başçısı get-gedə torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququ olan əsl feodala-knyaza çevrilirdi. VI əsrdə onlar işxan (hakim, ağa) adlanırdı.

Albaniyada hökmdar (çar) qanunverici və ali məhkəmə hüququna malik olub, kilsə məclislərini də o çağırırdı və ölkənin hərbi qüvvələrinin baş komandanı idi. Albaniyada feodalizm cəmiyyətinə xas olan ierarxiya sistemi hökm sürürdü. Hər bir feodal patronimiyası öz gücünə görə xüsusi «Dərəcələr haqqında cədvəl»də növbəlilik gözlənilməklə qeyd olunurdu. İlk on yeri tutan əyanlar böyük, qalanları isə kiçik hesab olunurdu. Əyanların belə düzülüş qaydası ierarxiya, yəni feodal nərdivanı adlanırdı. Bu sistem onların iqtisadi gücü, siyasi nüfuzu və çıxara bildiyi qoşunun sayı ilə

müəyyən olunurdu. Albaniyada azatlar alban və sasanı hökmdarlarının vassalları olub, tələb olunanda hərbi qüvvə çıxartmalı, öz sosial rütbəsinə uyğun olaraq sarayda müəyyən xidmət göstərməli və müxtəlif inzibati funksiyaları yerinə yetirməli idilər. Əyanlar və ruhanilər can vergisi ödəməkdən azad idilər.

Albaniyada torpaq mülkiyyətinin dövlət və xüsusi formaları təşəkkül tapmışdı. III-VI əsrlərdə burada torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti forması üstünlük təşkil etmişdi. Ali zümrəyə məxsus olan torpaq mülkiyyətinin iki forması vardı: 1) şərtsiz və irsi torpaq sahibliyi sayılan dastakert (pəhləvi dilində-mülk deməkdir). Bu torpaq sahibliyi (allod) icma torpaq sahibliyinin dağılması və dövlət tərəfindən torpaqların votçına (malikanə) hüququ ilə hakim zümrənin nümayəndələrinə paylanması yolu ilə yaranmışdı; 2) Şərti torpaq sahibliyi sayılan xostak (pəhləvi dilində- «bağışlanan» mənasını verir). Xostak dövlət tərəfindən vassal xidməti göstərən hakim zümrənin nümayəndələrinə müvəqqəti olaraq bağışlanması nəticəsində yaranmışdı. Şərti xostak torpaqlarının şərtsiz dastakertə çevrilməsi hallarına da təsadüf edilir.

İri torpaq sahibləri patriklər, xırda və orta torpaq sahibləri isə azatlar adlanırdı. Dastakert daha çox iri əyanların, xostak isə daha çox nisbətən kiçik hərbi əyanların, məmur və kilsə xadimlərinin əlində cəmləşmişdi. Təhkimçilik hüququ münasibətlərinin bərqərar olduğu Avropada feodalların mülklərində yerləşən böyük təsərrüfatlar kəndlilər tərəfindən biyar işlərinə cəlb edilməklə becərilirdi. İlin böyük hissəsini ağır biyar işlərində keçirən kəndlilərin bir yerdən başqa yerə qaçmasının qarşısını almaq üçün dövlət onları torpağa təhkim edirdi. Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mülkədarların şəxsi təsərrüfatları olmadığından və ya cüzi yer tutduğundan kəndlilərin kütləvi şəkildə biyara cəlb edilməsinə və torpağa təhkim edilməsinə ehtiyac yox idi. Burada torpaq sahibləri çox zaman təsərrüfat işlərinə qarışmır, kəndlilərdən məhsul və ya pul vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Azərbaycanda feodal kəndlini tam hüquqsuz bir qula və ya əşyaya, alqı-satqı obyektinə çevirər, Avropadan fərqli olaraq kəndlinin şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərə qarışa bilməzdi.

Albaniyada kəndlilər şınakan adlanırdı, onlar dünyəvi və dini feodalların xeyrinə çoxsaylı natural vergilər ödəyirdilər. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Albaniyada kəndli zümrəsi üç qrupa bölünürdü: 1) kifayət qədər əmlakı olanlar; 2) yoxsullar; 3) əkini, üzümlüyü olmayanlar. 488-ci il Aquen kilsə yığıncağının qəbul etdiyi qanunlarla Albaniyada dünyəvi və dini feodallara məxsus kəndlilərin, xüsusilə kilsə torpaqlarında yaşayan sakinlərin ödəməli olduqları vergilər və

mükəlləfiyyətlər hüquqi baxımdan tənzim edilmişdir. Aquen yığıncağı qanunlarında deyilirdi: «xalq tərəfindən keşişə gətirilmiş torpağın bəhrəsi aşağıdakı qaydada verilməlidir: varlı adam 4 cərib (1 cərib-22, 8 kq) buğda, 6 cərib arpa, kasıb isə bunların yarısı qədər: kimin ki, bağı və əkin yeri yoxdur, ondan heç bir şey alınmasın». Mənbələrə görə dünyəvi əyanlara məxsus kəndlilər də vergiləri həmin qaydada ödəyirdilər. İcmaçı kəndlilər can vergisi olan gezitlə yanaşı, məhsulun 1/5-dən ibarət torpaq vergisi, sənətkarlar və tacirlər isə gömrük haqqı olaraq bac ödəyirdilər. Albaniyada bütün xristian əhalidən kilsənin xeyrinə onda bir vergisi yığılırdı. Bu vergi kənd təsərrüfatı məhsullarından alınır.

Sasanilər dövründə İranın mühüm əyalətlərindən birinə çevrilmiş Atropatenada III əsrdən etibarən feodal münasibətləri yaranmağa başladı. Bu münasibətlər haqqında mənbələrdə az məlumat verilmişdir. Sasani dövrünün qanunları ilə torpaq mülkiyyəti və hakim zümrənin toxunulmazlığı hüquqi baxımdan qorunurdu. Torpaq sahibləri yerli və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmalı, dövlət xəzinəsinin xeyrinə vergilər toplamalı və hərbi xidmət göstərməli idilər.

Sasanilər dövründə əhali dörd sosial təbəqəyə bölünürdü: 1) kahinlər; 2) döyüşçülər; 3) mirzələr (əyanlar); 4) vergiverənlər. «Hacıabad kitabəsi» nə görə ölkədə ali zümrəyə hakimlər, əsilzadələr və azatlar daxil idi.

Albaniyada olduğu kimi, Atropatenada da əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergiverən zümrəyə daxil idilər. Kəndlilər can (gezit) və torpaq (xaraq) vergisi verir, müxtəlif əmək mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

VI əsrdə Atropatenada torpaq münasibətləri xeyli inkişaf etmişdi. İcma torpaqlarının böyük hissəsini əyanlar ələ keçirmiş və kəndliləri asılı vəziyyətə salmışdılar. Azatlar xidmətləri müqabilində şərti torpaq bəxşişləri alaraq mövqelərini gücləndirirdilər. Dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti də xeyli artmışdı. Qazakadakı od məbədgahının ixtiyarında çoxlu torpaq və kəndli var idi.

Feodallaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən həyata keçirilməyə başlanan vergi islahatı I Xosrovun dövründə (531-579) başa çatdırılmışdır. İslahatın əsas məqsədi köhnə vergi sistemini dəyişdirməkdən ibarət idi. Bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Atropatenada torpaqların miqdarı, vergi ödəyəcək adamların sayı müəyyən edilmiş, vergilərin ümumi miqdarı hesablanmışdı. Vergilər bar verən ağacların sayına, torpağın məhsuldarlığına və əhalinin sayına uyğun olaraq mahallar və məntəqələr üzrə bölünmüşdü. Buğda, arpa, düyü əkinlərindən torpaq vergisi məhsulla ödənilməli idi. Məhsulun həcmindən asılı

olmayaraq torpaq sahələri üzərinə daimi pul vergisinin qoyulması geriye doğru addım olub, kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirirdi. Əhali əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 4-12 dirhəm (1 dirhəm 4 qram ağırlığında gümüş pul) miqdarında can vergisi ödəməli idi. Ali zümrəyə daxil olan əyanlar, kahinlər, məmurlar və mirzələr bu vergini ödəməkdən azad idilər. Vergi islahatına görə müharibələr zamanı qoşunların saxlanması üçün kəndlilərdən azuqə və ot tələb oluna bilərdi.

I Xosrovun islahatı ilə vergilərin yığılması və dövlət xəzinəsinə təhvil verilməsi üzərinə ciddi nəzarət qoyulsa da, məmurların özbaşınalıqlarının qarşısını almaq mümkün deyildi.

Vergi islahatının həyata keçirilməsi ilə Atropatenada 20 yaşından 50 yaşına qədər bütün kişilər can və torpaq vergisi ödəyirdilər. Əhalidən şəhər müdafiə divarlarının tikilməsi və təmiri, suvarma kanallarının çəkilməsi üçün də vergi yığılırdı.

Təsərrüfat həyatı. III-VII əsrlərdə Albaniyada iqtisadiyyatın əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi. Kür çayının hər iki sahilində, Mil-Muğan düzündə və Naxçıvanda əhali başlıca olaraq əkinçiliklə məşğul olur, taxıl, pambıq, üzüm, bağ-bostan bitkiləri yetişdirirdi. Geniş yayılmış şumlama əkinçiliyində dəmir kotan, xış, oraq və sair alətlərdən istifadə olunurdu. Kür sahillərinin əlverişli torpaq və iqlim şəraitinə uyğun olaraq qiymətli pambıq növləri yetişdirilməsi haqda alban tarixçisi Moisey Kalankatlı məlumat vermişdir. Ərəb mənbələrinə görə, Dərbənddən Tiflisədək bütün Aran ərazisində boyaq bitkisi olan marena (qızıl boya) yetişdirilirdi. Əldə edilən bol üzüm məhsulu şərabçılığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı.

Albaniyanın maldarlıq təsərrüfatı yüksək səviyyədə idi. Burada iri və xırda buynuzlu mal, dəvə və at saxlanılırdı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, torpaq münasibətlərinin möhkəmlənməsi və iqtisadiyyatda şəhərlərin rolunun artması əkinçiliklə əlaqəsini tamamilə kəsmiş azad sənətkarların meydana çıxmasına və yerli xammal bazasında sənətkarlıq istehsalının genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Yerli xammal (yun, kətan, ipək və pambıq və s.) əsasında inkişaf etmiş toxuculuq istehsalı sənətkarlığın mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Albaniyada ipək, yun, kətan parçalar və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Mingəçevir və Beyləqan ərazisindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində parça və xalça toxuyan dəzgahlar tapılmışdır.

Erkən orta əsrlərdə Albaniyada təsərrüfatın metallurgiya sahəsi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Şirvan, Qarabağ, Gədəbəy, Şəki-Zaqatala və başqa bölgələr metal məhsulları istehsalı üzrə mərkəz rolunu

oynayırdı. Bu dövrdə ən çox inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də dulusçuluq idi. Bundan başqa ağac emalı, daşyonma, gön-dəri, şüşə istehsalı və sair sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrdə Albaniyada köhnə şəhərlərin (Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd) inkişafı ilə yanaşı yeni şəhərlərin (Bərdə, Beyləqan və s.) yaranması və şəhər həyatının canlanması prosesi gedirdi. Şəhər əhalisinin tacir və sənətkarlardan ibarət olan yuxarı dairəsi əlverişli iqtisadi və sabit ticarət fəaliyyətini təmin edə biləcək mərkəzi dövlət hakimiyyətinin olmasında maraqlı idilər. Albaniyada və Atropatenada (Cənub) şəhərlər iqtisadi əhəmiyyətinə və roluna görə üç tipə bölünürdü: 1) beynəlxalq ticarət yolları üzərində meydana çıxmış şəhərlər. Bu tipə aid edilən Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çola, Beyləqan şəhərləri iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Mənbələrdə bu şəhərlər «böyük» və «məşhur» şəhərlər adlandırılmışdır. 2) Ticarət yollarından kənarında, qapalı ərazilərdə yerləşən, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan şəhərlər, bu tip şəhərlərin sırasına Şəki, Şəmkir, Girdman, Naxçıvan və başqaları daxildir. 3) Kənd tipli şəhərlər və yaxud əkinçilik xarakterli şəhərlər; bunlar sosial-iqtisadi mənada şəhər olmayıb, əslində vilayətlərin inzibati mərkəzləri idi. Bu tipli şəhərlərə Torpaqqala (Qax), Mingəçevir və başqaları daxil idi. Albaniyanın paytaxt şəhəri olan Bərdə Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri olub İran körfəzi, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ərəb ölkələri, Bizans və Şimali Qafqazı birləşdirən karvan yollarının üzərində yerləşirdi.

Belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda feodal təsərrüfat sistemi təşəkkül tapmış, dövlət və xüsusi torpaq sahibliyi formaları meydana çıxmışdır. İctimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrılaraq şəhərlərdə cəmləşməyə başlamış, eyni zamanda bir çox şəhərlər iqtisadiyyatda böyük rolunu oynayan mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdilər.

Albaniyanın ərazisi və inzibati bölgüsü. Alban dövləti erkən orta çağda geniş bir ərazini əhatə edirdi. Antik dövrdə olduğu kimi Albaniyaya şimalda Qafqaz dağlarından, cənubda Araz çayına, Qərbdə İberiyadan Şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar daxil idi. Kürün sol sahilindəki Alban torpaqlarında Çola, Lpina, Kambisena və başqa vilayətlər yerləşirdi. Çola vilayəti Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər sahilini əhatə edərək Çola və Dərbənd kimi iki şəhəri var idi. Çola ilə Şəki arasında Lpina vilayəti yerləşirdi. Kürdən cənubda Paytakaran, Arsax, Uti və Sünik vilayətləri yerləşmişdi və indiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzünün bir hissəsi Arsax vilayəti adlanırdı.

Sual 2. Azərbaycanın Sasanilərin hakimiyyəti dövründə. Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aquen kilsə məclisi.

Albaniyanın siyasi tarixini üç dövrə bölmək olar:

1) Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (I əsrin ortalarından 510-cu ilə qədər). Musa Kalankatlının «Alban tarixi» əsərində Arşaki nəslindən olan on hökmdarın adı çəkilmişdir.

2) Sasani mərzbanlığı dövrü (510-629-cu illər).

3) Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630-705-ci illər).

Eramızın I əsərində hakimiyyətə gələn alban arşakiləri VI əsrə kimi - "alban mütləqiyyəti İran tərəfindən ləğv olunana və ölkə İran canişinlərinə verilənədək" davam gətirə bildilər. Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi siyahıda arşakilər sülaləsindən olan on alban hökmdarının adı çəkilir: "Arandan arşakilərin böyük nəslindən olan Qoçaq Vaçaqanadək ötən günlərin sayı məlum deyildir. Albaniyanı idarə edən hökmdarların adları sıra üzrə belədir: I Qoçaq Vaçaqan, Vaçe, Urnayr, II Vaçaqan, Mihravan, Satay, Asay, Yesuagen, Vaçe və nəhayət, III Mömin Vaçaqan". Siyahıdan aydın olur ki, Aran arşakilərdən olmayıb; görünür, Parfiya (İran) arşakilərinin bir qolu olan bu sülalənin nümayəndələri ölkədəki yerli sülaləni əvəz etmişdir.

Siyahıdan görüldüyü kimi, Albaniyanın ilk arşaki hökmdarı e. I əsərində hakimiyyətə gələn I Qoçaq Vaçaqan olmuşdur. Belə güman etmək olar ki, Vaçaqanın sələfləri olan yerli hökmdarlar Albaniyanın bütün vilayətlərinə sahib deyildilər. Məhz I Vaçaqan ölkəni birləşdirməyə və mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Onun nə özü, nə də varisi I Vaçe haqqında başqa məlumatımız olmadığı üçün, mənbələrin I Vaçenin davamçısı, Sasani şahənşahı II Şapurun bacısı ilə evlənmiş Urnayr haqqında məlumatlarına nəzər yetirək. Urnayrın hakimiyyət illəri dəqiq məlum deyil. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Urnayr İran Şahənşahı II Şapurun (309-379), Bizans imperatoru Böyük Konstantinin (337-361), eləcə də erməni hökmdarları III Tridatın (287-330), Tiqranın (338-345), Arşakın (345-367) və Papın (370-374) müasiri olub. Mənbələrdə onun adı ilk dəfə 313-cü ildə, alban əyanları ilə birlikdə xristianlığı qəbul etməsi münasibətilə çəkilmişdir. Onunla bağlı son məlumat 371-ci ildə baş vermiş Dzirav döyüşü ilə bağlıdır. Beləliklə, Urnayrın hakimiyyət başında ən azı 313-cü ildən 371-ci ilə kimi olduğu güman edilir.

Alban tarixçisi onu "böyük müharibələrdə [sələflərinin] şanlı adına varis çıxaraq, Ermənistanın içərilərində qələbə bayrağı sancan rəşadətli ər" adlandırır.

Urnayrın daxili siyasətində əsas yerlərdən birini bütperəstliklə mübarizə, xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, kilsənin torpaqla təmin olunması, ilkin bəhərin kilsəyə ayrılması tutur. Lakin Urnayrın dövründə xristianlıq Albaniyanın hər yerinə yayılıb, ümumxalq dininə çevrilmədi. Hökmdarın, saray adamlarının, əyanların və Albaniya əhalisinin bir hissəsinin qəbul etdikləri xristianlıq təşəkkül tapan feodal mədəniyyətinin ideoloji əsası oldu. Əhalinin bir hissəsi öz köhnə bütperəst inamlarına, bir hissəsi isə məzdəkizmə - atəşperəstliyə sadıq qaldı.

İran şahı II Şapurun vassalı və müttəfiqi olan Urnayrın xarici siyasəti bilavasitə Sasanilərin xarici siyasətləri ilə bağlı olduğu üçün, Albaniya da İran-Roma müharibələrinə cəlb olundu.

Bizans tarixçisi Ammian Martselinin verdiyi məlumata görə, 359-cu ildə romalılar və farslar arasında Amid altında baş vermiş döyüşdə alban hökmdarı Urnayr da II Şapuru müşayiət etmişdi; Favstos Buzand isə onun 371-ci ildə Dzirav çölündə Roma və erməni qoşunlarına qarşı aparılan döyüşdə II Şapura kömək göstərdiyini qeyd etmişdir.

Urnayrdan sonra mənbələrdə alban arşakilərindən Yesuagen haqqında məlumat var. Onun dövründə köhnə əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə yeni alban yazısı yarandı. Bu barədə Moisey Kalankatlı, eləcə də V-VIII əsrlərin erməni müəllifləri Koryun, Movses Xorenatsi xəbər verirlər. Təlim-tədrisin təşkilinin Yesuagen tərəfindən həyata keçirilmiş forması xüsusi maraq doğurur.

444-cü ildə Yesuagenin İran Şahənşahı II Yəzdigərdin bacısından olan oğlu II Vaçe hökmdar elan edildi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə bu alban hökmdarı İran Şahənşahı Perozun əmri ilə onun dövründə dövlətin paytaxtı olmuş Perozabad (Partav-Bərdə) şəhərini saldırdı. Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürül-məsi xarici-siyasi dəyişikliklərlə, türkdilli köçərilərin tez-tez baş verən basqınları ilə bağlı idi; məhz bu, ölkənin mədəni-siyasi mərkəzinin Kürün sol sahilindən sağ sahilinə keçirilməsinə səbəb olur.

II Vaçenin hakimiyyət illəri İran əleyhinə baş verən xalq azadlıq hərəkatları ilə əlamətdar oldu. Bunlardan Cənubi Qafqaz xalqlarının 450-451-ci illərdə erməni sərkərdəsi Vardan Mamikonyanın başçılığı ilə qaldırdıqları üsyanı, eləcə də 457-463-cü illərdə II Vaçenin özünün rəhbərliyi ilə bilavasitə Albaniyada baş qaldıran azadlıq hərəkatını göstərmək olar. Albanları və başqa Qafqaz xalqlarını bu üsyana sövq edən əsas amil sasanilərin iqtisadi, siyasi və mədəni-ideoloji boyunduruğu olmuşdu.

Mənbələrin məlumatından görünür ki, Sasani üsuli-idarəsinin Albaniya, Ermənistan və İberiyadakı xristian təbəələrinə münasibətdə apardığı siyasət sabit olmamış, daim dəyişikliklərə uğradı. Xristianlar Roma imperiyasında təqiblərə məruz qaldıqda İran şahları onlara himayədarlıq etmiş, xristianların simasında romalılara qarşı arxa cəbhədə müttəfiq qazanmaq ümidi ilə onları öz ərazilərində həvəslə qəbul etmişdilər. Xristianlığın qələbəsi, onun Şərqi Roma imperiyasında, həmçinin Albaniya, Ermənistan və İberiyada dövlət dininə çevrilməsi ilə Sasani İranda xristianlara münasibət dəyişdi. Sasani şahları mötədil təriqətlərə mənsub olan xristianları təqib etməyə, İranda, eləcə də öz yerlərində rəsmi kilsə ilə mübarizə aparan müxtəlif təriqətləri müdafiə etməyə başladılar. Qonşuluqda siyasi və dini cəhətdən İrana düşmən, lakin Roma imperiyası ilə həmdin ölkənin olması həm Şimaldan, həm də qərbdən möhkəmləndirilmiş təbii sərhədləri olmayan bu ölkəni həmin istiqamətlərdən daim təhlükəyə məruz qoyurdu.

428-ci ildə Sasanilər Ermənistanda hökmdar hakimiyyətini ləğv edib, onu imperiyanın əyalətlərindən birinə çevirdilər. Həmin dövrdə Albaniya müəyyən siyasi müstəqilliyini saxlaya bilmiş vassal ölkə idi. Dünyəvi feodalların və ruhanilərin müstəsna hüquqları, eləcə də alban arşakilərinin simasında daxili, bəzən də xarici siyasət yürüdən hökmdar hakimiyyəti saxlanmışdı.

Lakin alban hökmdarlarının separatçılığı mərkəzi hakimiyyəti narahat edirdi. V əsrin ortalarında şimali Qafqaz köçərilərinin artmaqda olan basqınlarından, eləcə də Bizansın Attila ilə müharibəyə və kilsə münaqişələrinə cəlb olunmasından istifadə edən Sasanilər Qafqaz xalqlarının müqavimətinə və müstəqilliyinə həmişəlik son qoymaq, Albaniya və İberiyayı da öz əyalətlərinə çevirmək üçün açıq və qəti tədbirlərə əl atdılar. Hər şeydən əvvəl II Yəzdigərd (438-457) Cənubi qafqazlıların hərbi qüvvələrini imperiyanın Şimal-Şərq hüdudlarına - hunlarla mübarizəyə səfərbər edərək, bununla onların müqavimətini zəiflətdi.

II Yəzdigərd vergi siyasətini də dəyişdi. Əhalinin ümumi siyahıya alınması və üzərinə vergi qoyulacaq hər şeyin qeydiyyatdan keçirilməsi nəticəsində vergilər xeyli dərəcədə artdı. Kəndlilərlə yanaşı, şəhər əhalisi, eləcə də əvvəllər azatlar zümrəsi ilə bir tutulan və yalnız torpaq vergisi verən ruhanilər də ağır vergi ilə yükləndilər.

Əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq bütün əkinə yararlı sahələrə vergi qoyuldu. Xəzərin qərb sahilində ucaldılan beş sıra müdafiə xəttinin tikintisi də tamamilə Albaniya əhalisi üzərinə düşdü. Moisey Kalankatlı yazırdı: "Qafqaz dağları ilə Böyük Şərq (Xəzər) dənizi arasındakı

möhtəşəm tikinti üçün inşaatçılar toplayan və müxtəlif material arayan İran şahları ölkəmizi taqətdən salmışdılar".

Bu tədbirlərlə yanaşı Sasanilər Cənubi Qafqaz xalqlarını, o cümlədən albanları zorla məzdəkizmə (atəşpərəstliyə) çevirmək yolu ilə onların mədəni-ideoloji assimilyasiyasına nail olmağa çalışırdılar. Etiqad məsələsi yalnız dini mahiyyət daşıyırdı, bu həmçinin mühüm siyasi əhəmiyyətə malik məsələ idi. Dini assimilyasiyasının əsas məqsədi mərkəzin siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək, tabe olmayan xalqların tam itaətkarlığını təmin etmək, onları öz müstəqillikləri uğrunda apardıqları mübarizədə kömək umduqları Bizansdan ayırmaq idi. Beləliklə, məhz həmin vaxtdan üç Qafqaz xalqı dini müttəfiqə çevrildilər.

II Yəzdigərdin gördüyü bütün bu iqtisadi və siyasi tədbirlər 450-451-ci illərdə baş verən antiiran hərəkatına səbəb oldu; bunun üçün əsas bəhanə Cənubi Qafqaza göndərilmiş yeddi yüz atəşpərəstin (onlardan üç yüzü Albaniya üçün nəzərdə tutulmuşdu) xristianlığın kökünü kəsmək və məzdəkizmi yaymaq cəhdləri olmuşdu.

Ermənistan və İberiyaya nisbətən Albaniyada üsyan daha ağır şəraitdə keçirdi. Paytakaran şəhərində İran silahlı qüvvələri cəmlənmişdi. Çola ərazisində hunlara qarşı yürüşdən qayıtmış on min İran atlısı yerləşmişdi. Sasanilər onların köməyi ilə Gürcüstan və Albaniyada baş qaldırmış üsyanı zəiflətmək, Ermənistandakı hərəkatı boğmaq istəyirdilər.

II Yəzdigərd tərəfindən şah sarayına çağırılaraq orada girov kimi saxlanılan və məzdəkizmi qəbul etməyə məcbur edilən alban hökmdarı II Vaçe üsyançıları açıq şəkildə müdafiə edə bilməzdi. Albaniyadakı üsyana ölkənin Cənubi Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatına başçılıq edən, hərbi əməliyyatın ümumi strateji planını hazırlayan Vardan Mamikonyanla sıx əlaqə saxlayan ölkə patriarxı - katolikosu və hazarapeti-vəziri rəhbərlik edirdi.

450-ci ildə alban hökmdarlarının qış iqamətgahı olan Xalxal şəhəri yaxınlığında (müasir Qazax zonası) üsyançılarla İran qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüş İran qoşunlarının tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu qələbədən sonra iranlıların Albaniyada tutduqları qala və Şəhərlərə hücum çəkən albanların, ermənilərin və iberlərin müttəfiq qoşunları daha sonra "hun keçidinə" doğru birgə yürüş etdilər. Onlar II Yəzdigərd tərəfindən tikilən qalanı dağıdaraq buradakı İran qarnizonunu məhv etdilər və alban hökmdar nəslindən olan bir knyazı keçidin komendantı təyin etdilər. Hunların ölkəsinə və başqa Şimali Qafqaz torpaqlarına gedib, farslara qarşı ittifaq bağlamaq da ona həvalə edildi. Hunlar kömək vəd etdilər. Bu zaman eftalilərlə müharibədə uduzan İran

Şahənşahı II Yəzdigərd Orta Asiyadan Ktesifona qayıtdı. Bizanslıların Cənubi Qafqaz xristianlarının işinə qarışmadığına əmin olan II Yəzdigərd üsyanı zor gücünə boğmaq qərarına gələrək, Mihr-Nersesi böyük ordu və çoxsaylı fillərlə ora göndərdi. Albaniya, Ermənistan və Gürcüstandakı üsyançılardan bir çoxunu bahalı hədiyyələr və vədlərlə üsyandan yayındırmaq mümkün oldu. Feodalların çoxu öz yerlərinə qayıtdılar. Farslar "Vardan Mamikonyanla Albaniya və Gürcüstan arasında çox məhərrətə bağlanmış ittifaq müqaviləsini pozmağa" müvəffəq oldular. 451-ci il iyunun 3-də Artaz vilayətindəki Avarayr düzündə (indiki Maku ilə Xoy arasında) farslarla üsyançılar arasındakı məşhur döyüş üsyançıların ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Ümumqafqaz antisasani üsyanı yatırıldıqdan az sonra, 457-463-cü illərdə alban xalqının Sasanilərə qarşı çevrilmiş ən böyük üsyanı baş verdi. Üsyana hökmdar II Vaçə özü başçılıq edirdi. 450-451-ci illər üsyanından sonra heç bir güzəştə getməyən Sasani şahı II Yəzdigərd albanların ən vacib tələblərini belə ödəmək istəmədi.

457-ci ildə II Yəzdigərd vəfat etdi; onun ölümü İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəni kəskinləşdirdi. Bundan istifadə edən II Vaçə farslara qarşı çıxdı. Bu çıxış ilk növbədə özünü II Vaçenin məcburi surətdə qəbul etdiyi zərdüştilikdən əl çəkməsində göstərdi.

459-cu ildə İranda hakimiyyətə Peroz (459-484) gəldi. Onun dövründə təbəələrin onsuz da ağır olan vəziyyəti uzunmüddətli quraqlıq, qıtlıq və Perozun xarici müharibələri nəticəsində daha da ağırlaşdı.

Bütün bunlar Albaniyada narazılığa və arasıkəsilməz üsyanlara səbəb oldu. Erməni tarixçisi Yeqişenin dediyi kimi, İran dövlətində müvəqqəti olaraq yaranmış əmin-amanlıq 459-cu ildə "alban hökmdarının tabe olmaqdan qəti imtina etməsi ilə" pozuldu. Çola keçidini ələ keçirən alban üsyançıları maskutların qoşunlarını ölkəyə buraxaraq, Böyük Qafqazın on bir "hökmdarı" ilə ittifaq bağladılar və onların köməyi ilə Albaniyaya soxulan Sasani qoşunları ilə iki il uğurlu hərbi əməliyyatlar apardılar. Farsların Vaçə ilə dafələrlə danışıqlara girmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Onda Peroz böyük muzzla tutduğu hunları - onoqurları köməyə çağırtdı. Alan qapısından Albaniyaya soxulan hunlar 462-ci ildə albanlarla döyüşə girdilər, bütün ili alban hökmdarı ilə vuruşdular. Vaçenin qoşunlarının azalmasına və dağılmasına baxmayaraq hunlar onu tabe edə bilmədilər.

Bu müharibə İran ordusunun muzzlu döyüşçüləri olan onoqurlar üçün də çox uğursuz oldu. Onların bir qismi döyüş meydanında, digərləri xəstəliklərdən həlak oldu.

Albaniyada 457-ci ildə başlayan bu üsyan yalnız 463-cü ildə yatırıldı. Sasanilərin ölkədəki mövqeyi yenidən möhkəmləndi, II Vaçe taxt-tacdan imtina etdi, arşakilər sülaləsinin hakimiyyətinə 30 illik ara verildi; ölkəni Sasanilərin canişini - mərzban idarə etməyə başladı.

Moisey Kalankatlı yepiskop Qutun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Vaçeyə göndərdiyi mədhiyyə-məktubundan gətirdiyi parçada siyasi hakimiyyətini itirmiş ölkənin dininin əldən verilmədiyini xüsusi qeyd edərək yazırdı: "Sənin ölkənin doğma dini hifz olunmuş, böyük kilsələr salamat, kiçik kilsələr əmin-amanlıqda, ruhanilər ibadətlərdə, qurbanlar mehrablarda qalmışdır".

Şahənşah Perozun Şərq sərhədlərdə eftalilərlə apardığı uğursuz müharibələr, albanlara qarşı göndərdiyi cəza dəstələri, vergi zülmünün güclənməsi, nahararların irsi imtiyazlarının sıxışdırılması, dini təqiblər Cənubi Qafqazda yeni üsyan üçün şərait yaratdı. Albaniya, İberiya və Ermənistanda 481 -ci ildə başlayan bu üsyanlar təxminən 484-cü ilədək davam etdi. Üsyançı albanlar, iberlər və ermənilərlə arasıkəsilməz döyüşlər apararaq farslar ilə bu zaman eftalitlərə məğlub oldular. Peroz öldürüldü. 484-cü ildə eftalitlər İran hüdudlarına soxuldular. Bu hadisə onsuz da zəif düşmüş İran qoşunlarını Cənubi Qafqaz torpaqlarından uzaqlaşdırdı.

484-cü ildə Şahənşah Valarş (484-488) İran hökmdarı elan edildi. İranda hökm sürən ağır siyasi və iqtisadi vəziyyət müharibə nəticəsində dağılmış kəndli təsərrüfatını bərpa etməyə çalışan Valarş onun sələflərinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdikləri dini təqib siyasətinə son qoymağa və Qafqaz xalqları ilə sülh bağlamağa məcbur etdi. Nvarsaq kəndində üsyançıların təqdim etdiyi şərtlərlə bağlanmış bu sülh müqaviləsinə görə İran hökuməti Albaniya, Ermənistan və Gürcüstanda xeyli güzəştlərə yol verdi, Albaniyada arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti yenidən bərpa edildi. Alban hökmdarının daxili idarəçilikdə müstəqilliyi tanındı. Din və etiqad azadlığı təmin edildi, alban əyanlarının imtiyazları bərpa edildi, feodal naharar nəsilərinin iyerarxiya prinsipi toxunulmaz qaldı. Ölkənin ali hakimi və nahararların başçısı yalnız alban hökmdarı özü ola bilərdi. Sasanilər məzdəkizmi zorla qəbul etdirməməyi, xristianlar isə atəşpərəstləri öz dinlərinə döndərməməyi öhdələrinə götürdülər. Albaniyadan daxil olacaq xəracın qədəri azaldıldı. Albanlar İran süvari ordusuna atlı verməkdən azad edildilər.

487-ci ildə alban arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi, II Vaçenin qardaşı oğlu Mömin ləqəbli III Vaçaqan alban hökmdarı oldu. Moisey Kalankatlı yazır: "Vaçedən başlayaraq Mömin Vaçaqana kimi keçən 30 il müddətində Albaniya hökmdarsız qaldı...". Alban tarixçisinin sözlərinə görə,

"yenidən bir məmləkət daxilində birləşən Albaniya sakinləri hökmdar ailəsindən cəsur, müdrik, dərrakəli və hündür boylu Vaçaqanı seçdilər. Alban hökmdarı Vaçenin qardaşı Yəzdigərdin oğlu olan Vaçaqanı İran şahı Valarşın köməyi ilə taxta oturdular".

Mömin Vaçaqanın hökmdarlığı Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi idi. O, hər şeydən əvvəl, ölkədə dini birliyə nail olmağa, xristianlığın ümumdövlət dininə çevrilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə o, atəşpərəstləri, bütün bütperəst təriqətlərini möhkəm təqib edir, onların kökünü kəsirdi. III Vaçaqan məktəblər açır, dağıdılmış kilsə və monastırları yenidən qurur, yenilərini tikir, kilsə rütbələrini bərpa edirdi. Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışan III Vaçaqan yad dini-siyasi təsirlərə və xarici qüvvələrin assimilyatorçu siyasətinə qarşı dayana biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq, bu kilsənin laxlamış dayaqlarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab etdi. Bu məqsədlə o, Aquen məclisini topladı. Bu məclis bir tərəfdən alban kilsəsinin müstəqilliyinin təsdiq edilməsinə kömək etməli, digər tərəfdən dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək, feodal azğınlığına son qoymaq, ruhaniləri dünyəvi əyanlarla bərabərləşdirmək, dünyəvi əyanların və ruhanilərin vergi ödəyən zümrə ilə münasibətlərini nizamlamaq, eləcə də ölkənin siyasi müstəqilliyini saxlamaq və yadelli qüvvələrlə mübarizə etmək məqsədilə bütün silklərin dini birliyinə nail olmaq üçün şərait yaratmalı idi. III Vaçaqan Albaniyada son Arşaki hökmdarı oldu.

Arşakilər sülaləsindən olan bütün alban hökmdarları müstəqil alban siyasəti aparır, alban ideallarına - alban dövlətinə, xalqına, dininə sədaqətlə xidmət edirdilər; tədricən onların ilkin farslıq əlamətləri aradan getmiş, onlar tez bir zamanda yerli mədəniyyəti mənimsəmiş, albanlaşmışdılar. Alban Arşakiləri dövründə Albaniyanın siyasi strukturunu mərkəzləşmiş feodal dövləti kimi təqdim etmək olar.

Hökmdar ölkənin ali hakimi olub, dünyəvi və ruhani hakimiyyətin qanunverici və məşvərətçi orqanlarına, ölkənin bütün hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edirdi. Şəhərlərin salınması da hökmdarın səlahiyyətlərinə daxil idi. İranda olduğu kimi, Albaniyada da "hökmdar hakimiyyətinə Arşakilər nəslinin ümumi malı kimi baxılır və yalnız bu nəslin nümayəndələri ona iddiaçı ola bilirdilər".

Albaniyanın mühüm strateji əhəmiyyətini (köçəri hücumlarının qarşısının Qafqaz keçidlərində alınması), onun təbii ehtiyatlarını, ticarət yollarını nəzərə alan İran Şahları I əsrdən VI əsrədək Albaniyanın dövlətçiliyinə toxunmamış, burada Alban hökmdarlarının -kiçik Arşakilərin hakimiyyətini saxlamışdılar.

Beləliklə, Alban dövləti alban arşakiləri dövründə qədim Albaniyanın ənənələrini davam etdirərək, özünün heç kəsdən asılı olmayan müstəqil daxili və bəzən də xarici siyasətini yürütmüşdür.

510-cu ildə, Sasani imperiyasında vəziyyət sabitləşən kimi, İran şahları Albaniya və İberiyada (Kartlidə) yerli hökmdar sülalələrini ləğv etdilər. I Xosrov tərəfindən keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində Sasani imperiyasının dörd canişinliyə (kusta) bölünməsi təsdiq edildi. Bütün Cənubi Qafqaz ölkələri kimi, Albaniya da şimal canişinliyinin, Adurbadağan - Azərbaycan da adlandırılan Qafqaz kustunun tərkibinə daxil edildi və "İrənin və qeyri-İrənin Şahənşahının" mərzbanları (canişinləri) tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu vəziyyət 628-ci ilə kimi davam etdi.

Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aqven kilsə məclisi. 487-ci ildə Albaniyada III Vaçaqan hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyət illəri (487-510) Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi dövrü hesab edilir. III Vaçaqan Sasani zülmündən qaçıb dağılımış kəndliləri, sənətkarları geri qaytardı, sadə xalqın dinc əməklə məşğul olmasına şərait yaratdı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etməyə başladı. Sasanilərə qarşı çıxdıqları üçün torpaq və əmlakları əlindən alınmış hakim zümrənin nümayəndələrinin mülkiyyət hüquqları bərpa edildi. Sasanilərə qulluq edən əyanların isə hüquqları məhdudlaşdırıldı. O, yeni kilsələr tikdirir, kilsə məktəbləri açdırır və digər dindən olanları sıxışdırırdı.

Müstəqil Alban kilsəsinin siyasi gücünü dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəltmək məqsədi ilə III Vaçaqan 488 (499)-ci ildə Aqven kilsə məclisini çağırdı. Məclisdə yüksək rütbəli din xadimləri və böyük torpaq sahibləri iştirak edirdi. Məclisin qəbul etdiyi 21 maddədən ibarət qanunlar toplusu kilsə xadimlərinin, dini və dünyəvi zadəganların hüquqlarının və vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdu.

Aqven kilsə məclisinin qanuni qərarları və VII əsrin alban katolikosu Simeonun qərarları alban hüququnun dövrümüzədək gəlib çatmış qədim yazılı abidələridir. Bu kilsə məclisi V əsrdə alban hökmdarı III Vaçaqan tərəfindən Aqven adlanan sərhəd məntəqəsində çağırılmışdı.

Aqven qanunları böyük əhəmiyyətə malik, erkən orta çağlar Albaniyasının indiyə qədər qorunub qalmış yeganə tarixi-hüquqi sənədidir. Bu abidədə müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Aqven qanunlarının qəbul olunduğu zamanadək Albaniyada, Ermənistanda və Gürcüstanda kilsənin ehtiyac və maraqlarını ifadə edən tərcümə və orijinal qanun mətnləri mövcud idi: hüquqi normalarla birlikdə Bibliyanın tərcüməsi, ümumdünya kilsə məclislərinin (325-ci ilin Nikeya,

381-ci ilin Konstantinopol, 431-ci ilin Efes kilsə məclislərinin) bütün xristianlar üçün icbari olan qanunları. Ümumdünya kilsə məclislərinin hüquqi kodekslərinin müəyyən təsiri və Albaniyada ictimai münasibətlərin daxili inkişafı nəticəsində alban qanunlarının yaradılması zərurəti meydana gəldi.

Alban hökmdarı III Vaçaqan Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə can ataraq, yad dini-siyasi təsirlərə və yadelli qüvvələrin assimilyasiya siyasətinə qarşı dura biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq alban kilsəsinin dayaqlarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab edirdi. Bunu isə alban kilsə hüquqi normalarının qəbul olunması yolu ilə etmək mümkün idi. III Vaçaqan bu məqsədlə Aquen kilsə məclisini çağırırdı.

Aquen qanunlarının ayrıca nəşri mövcud deyildir. Bu qanunlar Moisey Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində və "Erməni qanunları kitabı"nda ("Kanonagirk"də) nəşr olunmuşdur.

Aquen məclisi tərəfindən işlənmiş və qəbul edilmiş qanun Nizamnaməsi girişdən və 21 maddədən ibarətdir. Giriş hissəsində Aquen kilsə məclisinin səbəbləri haqqında danışılır.

Kilsə məclisi ruhani olmayanlarla ruhanilər, kübar cəmiyyətindən olan azatlarla sadə əhali - ramiklər arasında baş verən çəkişmələrə qarşı təcili tədbirlər qəbul edilməsi üçün çağırılmışdı.

Görünür, qanunlar bizə tam redaksiyada gəlib çatmamışdır. Çünki, qeyd edilmiş "azatlarla ramiklər arasında olan çəkişmələr" qanunlarda öz əksini tapmamışdır.

Qanunların təhlili onları dörd qrupa bölmək imkanı verir: 1) ruhanilərə (kilsə xadimlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ruhanilərin hüquq və vəzifələrinə) aid olan qanunlar; 2) ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasında olan münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 3) ruhanilərlə dünyəvi əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 4) sırf hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

I, II, VI, VII, IX, XV, XVI maddələr həmin qanunların birinci qrupuna aiddir. I qanunda deyilir: "Kənd keşişləri ildə iki dəfə yepiskopa hörmət göstərməli, müqəddəs kitablar üzrə ondan din nizamlarını öyrənməli və adətə görə ona ildə bir dəfə hədiyyə aparmalıdır".

II qanunda deyilir: "Keşiş və ondan aşağı vəzifələrə təyin etdikdə, keşiş dörd dirhəm, ondan aşağı vəzifəyə keçirilən iki dirhəm verməlidir".

I və II qanunlar kilsə iyerarxiyasını möhkəmləndirir, aşağı vəzifəli kilsə xadimlərinin yuxarı vəzifədə olan kilsə xadimləri qarşısındakı vəzifələrini

müəyyənləşdirir, kilsə xidməti zamanı iyerarxiya prinsiplərinə əməl olunmasını tələb edir.

VI, XV, XVI qanunlar ruhani təbəqəsindən olan yepiskopların, keşişlərin aşağı vəzifəli kilsə xidmətçilərinə münasibətindəki yurisdiksiyasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Təqsiri olan iereyi və yaxud dyakonu yepiskop, keşiş mühakimə edirdi. Kilsə vəzifəsindən məhrum etmə, torpaq payını əlindən alma, tövbə üçün xəlvət yerə göndərilmə, kənddən qovulma, qanunlar üzrə cəzalandırma - tənbeh növlərindən idi.

Hüquqi baxımdan XV və XVI qanunlar həm cinayət hüququ normasını (böhtan haqqında), həm də məhkəmə hüququ normasını (məhkəmə sübutları) özündə ehtiva edir.

VII və IX qanunlar iereylərin və bir kilsəyə mənsub olan dindarların müəyyən nisbətini müəyyənləşdirir. Bir kilsəyə mənsub olan dindarların sayı iereylərin sayı ilə uzlaşmalı idi.

Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən ikinci kateqoriyadan olan qanunları (III, XVII, XVIII, XX, XXI qanunlar) nəzərdən keçirək.

Aquen kilsə məclisinin XXI maddəsində deyilir: "Əgər azat öz kilsəsində səcdəgah qurmaq və ya oraya quru cəsəd gətirmək və ya nahar ibadətini keçirmək istəsə, bunları o, mümkünsə yepiskopun icazəsi ilə etməlidir. Kim ki, bunları yepiskopun icazəsilə edir, ona uğurlar olsun. Kim ki, bunu yepiskopun icazəsi olmadan edir, o, kilsədən uzaqlaşdırılır və yepiskopa imkanı daxilində cərimə gətirir. Yalnız qanunlarda nəzərdə tutulmuş cəriməni gətirəndən sonra o, xeyir-dua ala bilər". Burada yenə də Aquen kilsə məclisinə qədərki dövrdə fəaliyyət göstərmiş, bizə məlum olmayan qanunlar xatırlanmışdır.

Bu normalar yepiskopların nüfuzunun və hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, habelə onların "gəlir"dəki payının saxlanması məqsədini güdür. Görünür, bu "gəlir" onların (kilsə xidmətçilərinin) günorta ibadəti keçirilərkən, əzablara məruz qalmış Şəxslərin quru cəsədləri nümayiş etdirilərkən, səcdəgah qoyularkən əldə etdikləri mənfəət hesabına yaranırdı.

Aquen kilsə məclisinin XX maddəsi ruhanilərin, xüsusilə yepiskopların hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə həsr olunmuşdur: "Azatlar öz Şəxsi mülklərindən yepiskopun xəbəri olmadan keşişi nə qova, nə də götürə bilirlər. Yepiskoplar da azatların icazəsi olmadan keşişləri nə təyin edə, nə də çıxara bilirlər. Keşiş azat və ya dindarlar tərəfindən ona qarşı təhlükə olsa belə, yepiskopun icazəsi olmadan öz yerindən getməməlidir".

Göründüyü kimi, qanun azatların özbaşına hərəkətini məhdudlaşdırır və ruhanilərlə azatların hüquqlarını bərabərləşdirir.

Aquen qanunlarının XVII, XX və XXI maddələri azatlarla ruhanilər arasında iqtisadi və siyasi zəmində baş verən zümrələr- arası mübarizəni özündə əks etdirir. Diqqətəlayiqdir ki, Aquen qanununda öz əksini tapmış dünyəvi və ruhani feodallar arasındakı mübarizə V əsr Albaniyasının gerçəkliyi idi. Müqayisə üçün xatırladılmalıdır ki, V əsr Ermənistanı üçün ruhanilərin hökmdar hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi səciyyəvidir. Görünür, Albaniyanın ictimai-siyasi inkişaf xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir. Dvin kilsə məclisinin qaydalarından aydın olduğu kimi, Ermənistanda dünyəvi və ruhani əyanlar arasındakı mübarizə VII əsrdə müşahidə edilir.

III, IV, V, XVII, XVIII, XIX qanunlar Aquen qanunlarının üçüncü qrupunu təşkil edir. Həmin qanunlar ruhanilərlə dindarlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Bu qanunlarda əsas diqqət ruhanilərin maddi cəhətdən təmin olunmasına yönəldilmişdir. Ruhanilər əhalidən çoxsaylı vergilər (məhsul vergisi, onda bir vergisi, can vergisi, ruhun rahatlığı üçün vergi) alırdılar. Kilsənin quruluşunu, onun iyerarxiyasını əks etdirən (Aquen qanunlarının birinci qrupu), ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən (qanunların ikinci qrupu), ruhanilərlə dünyəvi əhali - bir kilsəyə məxsus olan dindarlar arasındakı münasibət qaydalarını müəyyənləşdirən (qanunların üçüncü qrupu) qanunlardan başqa qanunlarını sırf hüquqi səciyyə daşıyan, nikah-ailə hüquq normalarını (X və XI qanunlar), cinayət hüququnun bəzi normalarını (VIII, XI, XII, XIII, XIV qanunlar) əks etdirən dördüncü qrupunu ayırmaq olar.

VIII qanunda deyilir: "Hər hansı bir xaçpərəst dava salıb qan tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır". Bu qanunun mənşəyi Bibliyaya gedib çıxır. Bibliyada deyilir ki, insan qanını tökmüş şəxs ölüm cəzasına məhkum olmalıdır. Aquen qanununda cəzanın xarakteri naməlum qalır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu, Aquen kilsə məclisinin yeganə qanunudur ki, orada cəza haqqında söhbət kilsə məclisinin kanonları üzrə deyil, qanun (oren) əsasında gedir. Qanunlar dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir. Aquen tipli qanunlar isə ruhani və dünyəvi əyanların iştirakı ilə keçirilən kilsə məclislərinin hüquqi yaradıcılığının nəticəsidir. VIII qanundan məlum olur ki, ruhanilər iyerarxik başçının şəxsində mülki və cinayət hüququnun bəzi sahələrində hüquqi funksiyaları (məhkəmə hakimiyyətini) həyata keçirir və kilsə qanunları əsasında deyil, dünyəvi qanunlar üzrə mühakimə edirdilər.

Aqen kilsə məclisinin X və XI qanunları nikah-ailə münasibətlərini əks etdirir.

X qanunda oxuyuruq: "Heç kəs onunla üçüncü dərəcədə qohum olan qadınla evlənə bilməz və qardaşının da arvadını ala bilməzdi. Göründüyü kimi, qohumluğun üçüncü dərəcəsi deyildikdə, üçüncü nəsil budağı nəzərdə tutulur. Qanuna görə, nikaha qohumluğun dördüncü dərəcəsində icazə verilirdi.

Bu qanun mənşəcə birbaşa Bibliyaya gedib çıxır, belə ki, Bibliyada qohumluğun ilk üç dərəcəsində qohumlar arasında nikahlar qadağan edilmişdir.

Qanunlardan məlum olur ki, başqa xristian ölkələrində olduğu kimi, V əsrdə Albaniyada da xristianlığaqədərki adətlər və **levirat** (uşaqsız dul qadının mütləq qaynına ərə getməsi qaydası) hələ də qalmaqda idi. Aqen qanununun məqsədi qədim nikah adətlərinin aradan qaldırılması və xristian kilsə nikahının bərqərar olunması idi.

XI qanunda cadugərlərə müraciət olunması da qadağan edilirdi. Cadugərlik dinsizlik kimi qiymətləndirilirdi və həmin fəaliyyətə görə müqəssir olan şəxslər üçün qanunda insan öldürməyin müqabilində verilən cəza, yəni ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu. Görünür, bu qanunun da əsasında Bibliyada olan qanun durur: "Əgər kişi və ya qadın ölümləri və ya cadugərləri çağırırsa, ölümə məhkum olunacaq, onu daşqalaq edərək, qanına qəltan edəcəklər".

Alban kilsəsinin, habelə erməni və gürcü kilsələrinin qanun yaradıcılığı üçün ağılıdakı mənbələr olmuşdur: 1) Xristian şərqinin başqa kilsələri ilə ümumi olan, xarici, mənimsənilmiş normalar; 2) alban kilsəsinin hazırladığı və müəyyən etdiyi normalar.

Alban kilsə iyerarxiyası bu xarici normaları sadəcə olaraq əxz etməmiş, həmin normaları Albaniyanın özündəki ictimai münasibətlərə, adi hüquqa zidd olmayacaq dərəcədə qəbul etmişdi.

Aqen qanunları yeni dinin feodal əsaslarını qaydaya saldı və bununla Albaniyada feodal münasibətlərinin daha da inkişaf etməsinə yardım göstərdi.

III Vaçaqan Alban Arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi oldu. 510-cu ildə onun ölümü ilə sasanilər Albaniyada hökmdar hakimiyyətini ləğv etdilər.

510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri-mərzbanlar idarə edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan dəfələrlə Bizansla Sasanilər arasında gedən müharibənin meydanına çevrildiyindən ölkənin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayır, şəhərlərimiz və kəndlərimiz dağıdılır, əhalimiz qırılır və

mədəniyyət abidələrimiz məhv edilirdi. Sonuncu Sasani-Bizans müharibəsi (603-628) Bizansın qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbənin qazanılmasında Bizansla ittifaqda olan Xəzər xaqanlığı böyük rol oynamışdı. Buna görə də Bizansın razılığı ilə Albaniya ərazisi Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altına düşdü.

Sual 3. Azərbaycanca sosial hərəkatlar. Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət.

Feodal münasibətlərinin inkişafı, əhalinin yerli hakim dairələri, eləcə də Sasani İranı, o cümlədən dünyəvi və ruhani feodallar və kilsə tərəfindən feodal istismarının genişlənməsi vergi əsarətinin artmasına səbəb oldu; bütün bunlar həm Albaniya, həm Atropatena əhalisinin müqavimətini doğurdu.

III əsrdə Sasani dövlətində Maninin başçılıq etdiyi hərəkat geniş miqyas aldı. Maniçilərin dövlətə və əsarətə qarşı yönəldilmiş təlimi yüksək əxlaqi ideyaları təbliğ edirdi. Lakin bu təlim tərəfdarlarının dövlətə və rəsmi dinə qarşı müqaviməti passiv idi.

III əsrin sonunda Mani ardıcılarının sol, radikal cərəyanı meydana çıxdı. VI əsr Bizans yazıçısı Malalanın məlumatına görə, bu cərəyanın liderlərindən biri olan Bundos imperator Diokletianın hakimiyyəti dövründə (III əsrin sonu) Romada təbliğat aparırdı; o öyrədirdi ki, xeyir və Şər başlanğıcların döyüşü artıq xeyir allahının qələbəsi ilə başa çatsa da, bu, tam olmayan qələbədir. Bu nikbin iddia yer üzərində qalan Şərin məhv edilməsi uğrunda insanın fəal mübarizəyə qoşulmasını tələb edirdi. Məhz buna görə də bu təlim geniş xalq hərəkatının bayrağına çevrildi. Maniçilik kilsəsi möhkəm və tənzim olunmuş təşkilata, müxtəlif ölkələrdə təbliğat aparan çoxlu missionerə malik idi.

Sasani şahı I Bəhramın (273-276) hakimiyyəti dövründə maniçilərin təqibi başlandı. Mani təlimi bir çox dini cərəyanlara, o cümlədən Məzdəkilər hərəkatına (V-VI əsrlər), pavlikianlığa (VII-IX əsrlər), daha sonralar meydana çıxmıŞ xristian bidətçi hərəkatlarına - X əsrdə Bolqarıstanda yaranmış, Kiçik Asiya və Balkanlarda yayılmış boqumilçiliyə, XII-XIII əsrlər Fransanın cənubunda, Lankedokda meydana çıxmış albiqoyluğa böyük təsir göstərmişdir.

Bütün bu hərəkatlar ümumi istiqamətləri ilə - kilsə ayinlərinin sadələşdirilməsi, istismara və feodal torpaq sahibliyinə qarşı mübarizəyə gətirib çıxaran bərabərliyin təbliği ilə seçilirdi.

V əsrdə Sasani İranda baş verən Məzdəkilər hərəkatı Şimali Azərbaycana - Albaniyaya da təsir etməyə bilməzdi.

V əsrin 80-ci illərində Sasani hakimiyyəti altında olan Atropatenada Məzdəkilər adlanan güclü bir xalq hərəkatı başladı. Hərəkatın başçısı Məzdəkin əsas ideyası allahın yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsindən ibarət idi. Məzdəkilər əmlak və sosial bərabərliyi yaratmaq, ədalətli cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Hərəkatda kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Məzdəkin ardıcılıarı iri əyanların malikanələrinə və varlı tacirlərin evlərinə basqınlar edərək onların əmlaklarını öz aralarında bölüşdürürdülər. İri torpaq sahiblərinin bir çoxu öldürülmüş, çoxları isə ölkədən qaçmışdı. Sasani hökmdarı I Qubad (488-531) siyasət işlədərək bu hərəkatı himayə edirdi. O, Məzdəkilər hərəkatından mərkəzi hakimiyyətə düşmən olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq üçün istifadə edirdi. Hərəkatın çox təhlükəli həddə qədər genişləndiyini gören I Qubad siyasətini dəyişdi və 529-cu ildə Məzdəkilər hərəkatını amansızlıqla yatırdı. Hərəkatın başçıları və Məzdək qətlə yetirildi. Hərəkat iştirakçılarına kütləvi divan tutularaq 80 minə qədər adam öldürüldü.

Kilsə feodal əyanlarının nümayəndəsi olan Moisey Kalankatlı öz tarixində sinfi mübarizə, sosial hərəkatlar barədə heç bir məlumat verməyə də, bu dövrdə Albaniyada da ictimai-siyasi vəziyyət, Şübhəsiz, sabit ola bilməzdi. Alban müəllifinin ayrı-ayrı səthi və ötəri məlumatlarını təhlil edən K.V.Trever də haqlı olaraq məhz belə nəticəyə gəlmişdi. Məsələn, Aquen məclisinin çağırılması səbəblərini izah edən Moisey Kalankatlı yazırdı ki, "ruhani olmayanlarla ruhanilər arasında, azatlarla qara camaat (ramiklər) arasında narazılıqlar baş verdi; onda hökmdar məclis - böyük məhkəmə qurmaq istədi". Aydınadır ki, söhbət siniflərarası və sinifdaxili narazılıqlardan gedir. Lakin qanunların mətnlərində ancaq sinifdaxili - dünyəvi əyanlarla ruhanilər arasındakı münaqişələr əks olunmuşdur.

V-VI əsrlərin hadisələrini təsvir edən Bizans (Feofan, Malala, Aqafiy, Prokopiy), Suriya (İyeşu, Stilit) və erməni (Yeqişe, Lazar Parbli, Sebeos) tarixçiləri də Cənubi Qafqaz ölkələrinin - Albaniya, Gürcüstan və Ermənistanın ictimai həyatındakı sosial hərəkatlar barəsində məlumat vermirlər. Moisey Kalankatlının mətnlərinin tədqiqi Aquen məclisinin mətnindəki "azatlar və qara camaat (ramiklər) arasında münaqişələr" məlumatı altında nə başa düşüldüyünü, Albaniyada hansı sosial hərəkatın baş verə biləcəyini aydınlaşdırmağa və həmin hadisələrin mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrdə və orta əsrlərdə hər hansı sosial hərəkat rəsmi din və onunla ziddiyyətdə olan bidətçi təlimlər arasındakı fikir ayrılığı pərdəsi altında baş verirdi. Belə güman üçün əsas vardır ki, IV-V

əslərdə Albaniyada xristianlığa və zərdüştiliyə müxalif olan bidətçi dini təlimlər - nestorçuluq və maniçilik təbliğ edilmişdir. Bu təlimlərin Albaniyadakı yayıcıları Nestorun tərəfdarı suriyalı İbasın (457-ci ildə vəfat edib) ardıcılları və maniçilik təliminin sol cərəyanının liderlərindən olan Bundosun (V əsr) ardıcılları olmuşdular. Moisey Kalankatlı məlumat verir ki, alban katolikosu Ter-Abbas 551-ci ildə "ciddi istintaq apardı... və rəzil müəllimlərdən - ikiüzlü Fomanı, zəburçu İliyanı, Bnotu, İbası və bu kimi başqalarını Albaniyadan qovdu. Onları ayrı-ayrı yerlərə sürgün edib əmin-amanlığı bərpa etdilər". K.V.Trever haqlı olaraq adları çəkilən İbas və Bnotu suriyalı İbas və ya onun ardıcılları, eləcə də maniçi Bundos və ya onun tərəfdarları ilə eyniləşdirir. O hesab edir ki, Məzdək hərəkatının əks-sədası Albaniyada özünü VI əsrin II yarısında baş vermiş bu bidətçi təbliğlərdə göstərmişdir. Son tədqiqatlara görə, Aquen məclisinin "azatlar və qara camaat arasında münaqişələr"ində maniçilik və nestorçuluq ideyalarını IV-V əslərdə bilavasitə Nestorun ardıcılları - tərəfdarlarından (suriyalı İbasdan) və maniçi Bundosun özünün ardıcıllarından qəbul etmiş sosial hərəkatı və ya V əsrin sonunda Albaniyada baş vermiş sinfi mübarizəni görmək olar; bu mübarizə V əsrin ikinci yarısında başlayan və kökü maniçiliyə gedib çıxan Məzdək hərəkatı ilə bağlı idi, yəni Məzdəkin rəhbərlik etdiyi hərəkatla Albaniyadakı hərəkat, demək olar, eyni zamanda baş vermişdi, sinxron idi. Elə Albaniyadakı bu sinfi mübarizə Aquen məclisinin çağırılmasının başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Moisey Kalankatlının VI əsrdə Ter-Abbas tərəfindən bidətçilərin qovulması barədə verdiyi məlumat isə, görünür, bu sosial hərəkatla mübarizənin davam etməsindən bəhs edir. Beləliklə, güman etmək olar ki, Məzdək hərəkatı təkcə İran və Cənubi Azərbaycan xalqlarını - kəndli və sənətkarlarını deyil, həm də şimali Azərbaycan - Albaniya əhalisini də ayağa qaldırmışdı. Məzdəkilər hərəkatı Sasani dövlətinin daxili həyatının bütün zəif cəhətlərini ağızına çıxardı və dövlətin əsaslarını sarsıtdı; nəticədə I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati və vergi islahatları meydana çıxdı.

Onu da qeyd etməliyik ki, Şimali Azərbaycanda baş verən sinfi münaqişələri öz əsərində aşkar təsvir etməyən Moisey Kalankatlı, xristianlıqla qədim büt-pərəst etiqləri arasında baş verən toqquşmalardan danışarkən istər-istəməz, dolayısı ilə sinflərarası nifaqı açıqlamış olur.

Müəllifin Cavanşirin ölümündən sonra baş verən hadisələr haqqındakı məlumatı xüsusilə maraqlıdır; bu məlumata görə, o vaxt "ölkəmizdə az iğtişələr olmadı: silahlanmış qara camaat dəstə-dəstə yığışdı". Görünür, məhz bu məlumat o dövrdə Albaniyada baş verən hansısa bir üsyana dəlalət edir. Bu məlumat, eləcə də, VII yüzildə geniş

yayılmış bidətçi antifeodal pavlikianlar hərəkatına da aid ola bilərdi. Pavlikianlar iri torpaq sahiblərinə, dini ayinlərə və kilsə iyerarxiyasına qarşı çıxırdılar. Dünyanın əsasında xeyir və Şər başlanğıclarının durduğunu qəbul edən pavlikianlar xeyir başlanğıcının göylərdə deyil, yer üzündə olduğuna inanır, hamının mülki və hüquqi bərabərliyini təsdiq edirdilər. Məzdəkilərdən fərqli olaraq, onlar xeyrin təntənəsinə əmin idilər, icmalar yaradaraq, nə feodallara, nə də kilsəyə tabe olurdular.

Pavlikianlar haqqında ən qədim məlumatı 706-707-ci illərdə Bərdədə çağırılmış Alban kilsə məclisinin bu təriqətin nümayəndələrini bidətçilər kimi mühakimə edən qərarında görmək olur. Uzun on illər davam edən bu hərəkat Girdimanda və Balasakanda daha geniş yayılmış, sonrakı ərəb ağalığı dövründə isə ərəb üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmişdi.

Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət. VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehrani nəslı möhkəmlənmişdi. Bu nəslin nümayəndələri Sasanilərlə qohum olub, Albaniyanın Girdman vilayətini idarə edirdilər. Mehranilər Albaniyada siyasi cəhətdən möhkəmlənmək üçün Arşaki nəslindən olan bütün iri əyanlarını məhv etmiş və onların bütün torpaqlarını və əmlaklarını ələ keçirmişdilər. Sasanilərlə qohum olsalar da, yerdə qalan Alban əsilzadələri ilə yaxınlaşmış, xristianlığı qəbul etmiş və albanlaşmışdılar. 629-630-cu illərdə Xəzər xaqanlığında daxili çəkişmələrin güclənməsi ilə Xaqanın öldürülməsi Mehranilərin qəti hərəkatə keçməsinə imkan yaratdı. Albaniya Xəzər ağalığından xilas olaraq siyasi müstəqillik qazandı. Varaz Qriqor 630-cu ildə Albaniyanın knyaz taxtına oturdu. Varazın hakimiyyəti dövründə (630-642) Albaniya Sasanilərlə yaxınlıq etdiyindən o, oğlu Cavanşiri ərəblərə qarşı müharibədə Sasanilərə köməyə göndərmişdi. Cavanşir 7 il ərəblərə qarşı aparılan ağır döyüşlərdə bir sərkərdə kimi qəhrəmanlıqla vuruşduqdan sonra vətəninə dönmüş və 642-ci ildən böyük knyaz titulu ilə Albaniyanı idarə etməyə başlamışdı. Moisey Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində Cavanşiri dövləti ədalətlə idarə edən, bütün gücünü öz ölkəsinin inkişafına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldən bir hökmdar kimi təsvir etmişdir. Cavanşirin ölkədə quruculuq, təsərrüfat və abadlıq işləri aparması, paytaxt şəhəri olan Bərdədə və digər yerlərdə gözəl saraylar və binalar tikdirməsi, alimləri, şairləri, elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Onun hakimiyyəti dövründə Albaniyanın sərhədləri qərbdə İberiyadan, şimalda «Hun qapıları» adlandırılan Dərbəndə, cənubda isə Araz çayına gedib çatırdı.

Cavanşirin xarici siyasətinin əsas məqsədi Albaniyanın bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. Cavanşir ərəblər

tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan Sasani qoşunlarının Alban torpaqlarına dağıdıcı basqınlarının qarşısını almaq üçün bir neçə dəfə savaşa girərək qalib gəlmiş, Girdman, Uti, Sakasen və digər vilayətləri, paytaxt şəhəri Bərdəni sasanilərdən təmizləmişdi. Cavanşirin Sasanilərə qarşı müttəfiqi İberiya idi. Ərəblərin Azərbaycanın cənubundan-Atropatenadan Albaniyaya basqınlarının güclənməsi Cavanşiri güclü bir dövlətə–Bizansa sığınmağa məcbur etmişdi. Albaniyanın strateji əhəmiyyətini əsas götürən və ərəb hücumları qarşısında özünün şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinin təmin etmək məqsədi güdən Bizans hökmdarı II Konstant 660-cı ildə Cavanşiri himayəsinə qəbul edərək onunla «səmimi» ittifaqa girmişdi. Bizans hökmdarının Albaniya ölkəsi ilə bağlı verdiyi fərmanda Cavanşir Girdman hakimi və Aqvan knyazı adlandırılmışdır. O, Cavanşirə söykənəcəyi qızıla tutulmuş bərbəzəkli qızıl taxt, öz belindən açdığı mirvarilərlə örtülmüş qılınc göndərmiş və 1200 Aqvan əyanına patrisi və s. yüksək əyan rütbəsi bağışlamışdı.

662-ci ildə Xəzərlərin qazanc və qənimət dalınca Aqvan üzərinə yürüşünün qarşısını almaq üçün Cavanşir Kür çayı sahilində onlarla döyüşə girdi və qalib gəldi. M.Kalankatlinin yazdığına görə, Cavanşir böyük qələbə qazandığı üçün düşməne belə söyləmişdi: «Get Çola qapılarından (Dərbənd keçidi) geri qayıt və bir də buraya gəlmə, çünki Tanrı sənə gücünü yox etmişdir».

«Alban tarixi»nə görə 665-ci ildə Türküstanın və ya Hunların hökmdarının saysız-hesabsız qoşunla Alban torpaqlarına çox təhlükəli yürüşlərini dayandırmaq üçün Cavanşir hunların düşərgəsinə getmiş, onlarla sülh bağlayıb Hun hökmdarının qızı ilə evlənmişdi. Cavanşir bu yolla əsir alınmış 1200 nəfər kişini, çoxlu at və mal-qaranı geri qaytarmışdı.

Bizansın getdikcə zəifləməsi və Ərəb dövlətinin güclənməsi şəraitində Cavanşir ərəblərlə yaxınlaşmağa başladı. 667-ci ildən Ərəb xəlifəsi Müaviyənin Dəməşqdəki sarayında olan Cavanşir ondan vassal asılılığını qəbul edərək ölkəsini dağıntıdan xilas etdi. 670-ci ildə xəlifə Müaviyə ilə ikinci dəfə diplomatik danışıqlar apararaq Albaniyanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı. Xəlifə onun ölkəsi üzərinə qoyulmuş ağır vergini ikiqat azaltmış və bundan sonra əvvəlki məbləğin üçdə birinin ödənilməsi ilə razılaşmışdı.

680-ci ildə Cavanşir tarixdə səbəbi dəqiq bilinməyən saray çevrilişi nəticəsində öldürüldü. Onun yerinə keçmiş qardaşı oğlu Varaz Trdat (680-699) mərkəzdən qaçan narazı qüvvələri zərərsizləşdirərək böyük knyaz hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərpa etdi. Ölkə ərəblərə əvvəlki qaydada bac verirdi və ərəblər onu Albaniyanın və Uti vilayətinin hökmdarı

kimi tanıyırdılar. Varaz Trdat Cavanşirin siyasətini davam etdirərək xəzərlərin (hunların) ölkəyə hücumlarının qarşısını diplomatik yolla aldı və onlarla sülh bağladı.

VII əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans-Ərəb qarşıdurması gücləndi. Varaz Trdat ərəblərlə yaxınlıq etdiyinə görə 699-cu ildə Bizans tərəfindən hakimiyyətdən salınmış və o, 5 il Konstantinopolda əsir həyatı yaşamalması olmuşdu. Bu zaman erməni katalikosu Eliya Alban katalikosunun Bizansa meyllənməsi, Albaniyadakı xristianlıq məzhəbini Bizansdakı məzhəblə eyniləşdirməsi haqqında xəlifə Əbdül Malikə cəsusluq etməyə başladı. Əbdül Malikin 704-cü ildə göndərdiyi ərəb qoşunu Alban katalikosu və digər bizanspərəst qüvvələri qılıncdan keçirdi. Bundan sonra Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi. 705-ci ildə hakimiyyətə qaytarılmış Varaz Trdat ərəb təbəliyini qəbul etdi. Bu vaxtdan Albaniya faktiki və hüquqi baxımdan tamamilə ərəblərin hakimiyyəti altına düşdü. Varaz Trdatdan sonra Albaniyanı ərəb əmirləri idarə etməyə başladılar.

Mədəniyyət. Erkən orta çağda Albaniyanın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm dəyişikliklərin baş verməsi şəhər həyatının inkişafı, memarlıq abidələrinin inşası və xristian dininin yayılması ilə bağlı idi. Bu dövrdə ölkədə çoxlu qalalar, sədlər, saraylar, kilsə və məbədlər tikilmişdi. Belə abidələrdən Alazan çayı sahilindəki Torpaqqala, Ağdamdakı Govurqala, İsmayılıdakı Cavanşir qalası, Şirvan səddi, Dərbənd səddi və başqaları Alban memarlığının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Albaniya dünyada xristianlığın ən qədim mərkəzlərindən biri olduğundan cəmiyyətin mənəvi həyatına bu din güclü təsir göstərmişdir. Albanların öz yazısı, öz təqvimi və məktəbləri var idi. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət idi. V əsrdə bu əlifba qarqar ləhcəsinə uyğun şəkildə yenidən işlənib hazırlanmışdı. Alban əlifbasının hansı səsləri ifadə etməsi bəlli olsa da, alban dilində yazılmış dini və digər kitablar bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Albaniyanın mənəvi mədəniyyət abidələrini erməni dilinə çevirmiş Qriqoryan kilsəsi sözsüz ki, həmin yazılı abidələri məhv etmişdir. Ona görə də ilkin orta çağda albanların dili haqqında fikir söyləmək çox çətinidir. Mingəçevirdə 70-ə yaxın hərfdən ibarət olan daş üzərindəki 1 sətirlik yazı, Dərbəndin qala divarındakı 10 işarədən ibarət başqa bir yazı hələ indiyədək oxunmamışdır.

Albanlar ilk vaxtlar Ay təqvimindən, IV əsrin ortalarından isə İsgəndəriyyə məktəbi üçün səciyyəvi olan təqvimdən istifadə edirdilər. Bu təqvimdə ilin başlanğıcı avqustun 29-u götürülürdü.

Albaniyada V əsrdə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. M.Kalankatlıının yazdığına görə, Alban hökmdarı Yesuagen uşaqların məktəblərə göndərilməsi və onlara yazmağın öyrədilməsi, məktəblərdə uşaqların hətta yeməklə təmin olunması haqqında əmr vermişdi. Yesuagen Alban əlifbasının yeni variantını başa çatdırandan sonra, dini kitabların yunan dilindən alban dilinə tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Albaniyanın mənəvi-dini dirçəlişi III Mömün Vaçaqanın adı ilə bağlı idi. Xristianlığı bütün ölkə ərazisində yaymaq üçün bütperəst və atəşpərəstləri, kahinləri təqib edən, ölkədən qovan III Vaçaqan yeni kilsə və monastrlar tikdirir, məktəblər açır. O, kəndlərə gələrkən ilk növbədə məktəblərə baş çəkər və şagirdləri başına toplayardı. Uşaqların əllərində kitablar və yazı lövhələri olardı. M.Kalankatlıının yazdığına görə, «hökmdar hamının ucadan kitab oxumasını əmr edər, özü isə buna xəzinə tapan adam kimi sevinərdi».

NƏTİCƏ

Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi burada məhsuldar qüvvələrin inkişafına şərait yaratdı. Yazılı mənbələr, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik materiallar Azərbaycanda əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın inkişafında xüsusi irəliləyiş olduğunu göstərdi. Yenə həmin mənbələr erkən orta əsr Azərbaycanında yeni şəhərlərin salınması, köhnə şəhərlərin çiçəklənməsi prosesinin getdiyini sübut etdi.

İstehsal qüvvələrinin artması, feodal münasibətlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi nəticəsində, eləcə də Albaniya və Adurbadaqanın iqtisadiyyatında Şəhərlərin rolunun yüksəlməsi ilə bağlı olaraq Şəhərlərin sosial strukturunda da dəyişikliklər baş verdi, əkinçiliklə əlaqəni kəsmiş azad sənətkarlar meydana çıxdı.

Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan əhalisi sasanilərə, bizanslılara və başqa işğalçılara qarşı mübarizə apardı. V əsrin əvvəllərindən türkdilli tayfaların hələ eramızın ilk əsrlərindən başlanan axını daha da gücləndi. Əsasən Dərbənd keçidindən olan bu axının qarşısını almaq üçün sasanilər Azərbaycan torpaqlarında güclü müdafiə xətləri çəkməyə başladı.

IV yüzillikdən başlayaraq, xristianlıq Albaniyanın dövlət dininə, yeni yaranmış feodal cəmiyyətinin hakim ideologiyasına çevrildi. Zərdüştiliyin möhkəm yer tutduğu Sasani vilayəti Adurbadaqan isə bu dövrdə artıq müstəqilliyini itirsə də, dini və mədəni mərkəz rolunu daha da artırdı.

VI əsrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın keçirdiyi yeni inzibati islahata əsasən Albaniya da Atropatena və başqa yerlərlə birlikdə Sasani imperiyasının "Adurbadaqan (ərəb-fars ənənəsinə görə Azərbaycan) kustu (tərəfi)" adlanan şimal bölgəsinə daxil edildi. Bununla da hələ erkən Sasanilər dövründə siyasi mənasını itirmiş və yalnız coğrafi adını saxlamış "Adurbadaqan - Azərbaycan" məfhumu ilk dəfə olaraq Arazdan şimalda və cənubda yerləşən torpaqlarımızı özündə birləşdirən vahid siyasi-inzibati mənanı kəsb etdi.

